

Spiritualiteit in de krijgsmacht

De rol van de geestelijke verzorging bij Defensie

Tijdens uitzendingen en bij ingrijpende gebeurtenissen blijkt voor veel commandanten de waarde van goede geestelijke zorg. Geestelijke verzorging richt zich op mensen die hun eigen levensverhaal (her)schrijven naar aanleiding van hun ervaringen en tegen de achtergrond van andere, grotere verhalen. Zo zoeken ze zin en betekenis van hun leven. Geestelijke zorg bij Defensie richt zich op de spirituele dimensie van het leven en werken in de krijgsmacht. Dit artikel behandelt de rol van de geestelijke verzorging in de krijgsmacht met het oog op de individuele militair. Met behulp van het begrip 'totale institutie' komt ook de rol van de geestelijke verzorging in de organisatie aan de orde. Geestelijke zorg in de krijgsmacht is niet een bijkomend verschijnsel, maar komt tegemoet aan de spirituele vragen die het leven en werken in de krijgsmacht oproept.

Ds. C. Smit MA*

De Nederlandse krijgsmacht kent al bijna honderd jaar een in de krijgsmacht geïntegreerde geestelijke verzorging. Vanaf het begin werden hiermee twee zaken beoogd. Geestelijke verzorging is er enerzijds om het voor militairen¹ mogelijk te maken hun levensbeschouwelijke of religieuze plichten te vervullen en bijpassende zorg te ontvangen, bijvoorbeeld het ontvangen van de sacramenten.

Anderzijds beoogt geestelijke zorg de militairen bij te staan in betekenisvolle ethische of levensvragen.²

Aandacht voor levensbeschouwelijke en ethische thema's

Hoewel er soms accentverschuivingen optreden is er de afgelopen eeuw aan deze opdracht voor de geestelijke verzorging niets wezenlijks veranderd. Nog steeds vindt geestelijke verzorging bij de krijgsmacht plaats op verzoek van de overheid, mede op basis van artikel 6 van de Grondwet inzake de vrijheid van godsdienst en/of levensovertuiging³ en omdat militairen door de overheid in een situatie

worden gebracht waarin de vertrouwde morele kaders van een vredessituatie hun vanzelfsprekendheid verliezen en waarin belangrijke levensvragen worden opgeroepen.

Met de term 'levensvragen' bedoel ik vragen die de mens in het hart van zijn bestaan raken en die ten diepste worden beantwoord in iemands

* De auteur is predikant-secretaris van de dienst Protestantse Geestelijke Verzorging in de krijgsmacht.

- 1 Hoewel 'de militair' hier wordt genoemd strekt de geestelijke zorg zich ook uit tot het thuisfront van de militair, de veteranen en – in tweede instantie – het burgerpersoneel van Defensie.
- 2 Zo merkt de minister van Oorlog, de heer Alting von Geusau, bij de begroting van 1919 in zijn Memorie van Toelichting ten aanzien van de geestelijke verzorgers op: 'Niet alleen zal het tot hunne taak behoren godsdienstoefeningen te houden in kazernes en kampementen, maar vooral ook zullen zij de vraagbaak in geestelijke aangelegenheden moeten zijn voor de vele jonge mannen, die in de jaren, waarin de militaire dienst moet worden vervuld, veelal raad en voorlichting behoeven'. L.A.M. Goossens, *Geestelijke Verzorging Koninklijke Landmacht. Ontstaan en eerste ontwikkeling*, Den Haag, Hoofdlegeraalmoezenier/Hoofdlegerpredikant, 1974, 58.
- 3 Hierbij zij opgemerkt dat de geestelijke verzorging in de krijgsmacht geen materieel-wettelijke basis heeft. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de geestelijke zorg in penitentiaire inrichtingen. Wel bestaan er verschillende regelingen op diverse niveaus, waaronder het meest recent de Ministeriële aanwijzing betreffende 'Functionele kaders Geestelijke Verzorging bij Defensie', Den Haag, ministerie van Defensie 2011.

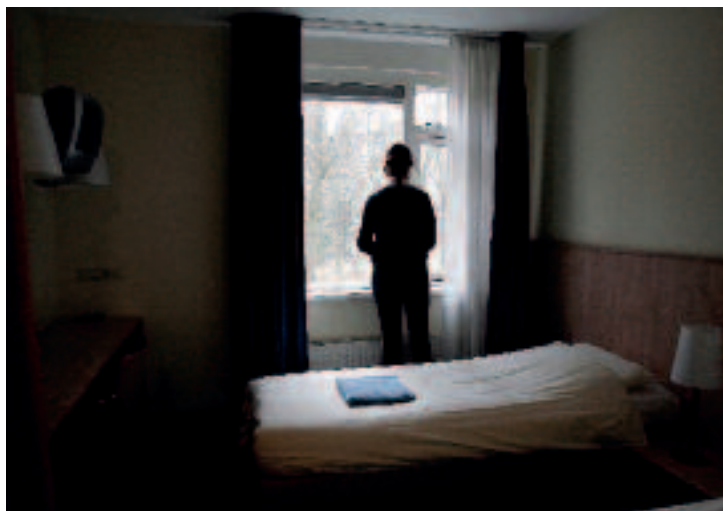

FOTO ANP

Huize Beekbergen in Huis ter Heide, het vormingscentrum van de diensten Geestelijk Verzorging bij de krijgsmacht. In het centrum worden militairen moreel voorbereid op een missie naar het buitenland

geloof, levensbeschouwing of levensvisie.⁴ Het gaat hierbij om de vraag naar het goede leven. De overheid kan hier zelf lang niet altijd de passende geestelijke zorg bieden vanwege haar levensbeschouwelijke en religieuze neutraliteit.⁵ De staat ontleent zijn fundamentele waarden immers niet aan zichzelf, zoals in totalitaire staten.

Interactie

Deze waarden worden geformuleerd in een complexe interactie tussen de dragers van levensbeschouwelijke en religieuze tradities en de overheid in het publieke domein. Kerken en andere religieuze en levens-

beschouwelijke instituties reiken ieder vanuit een eigen traditie levensbeschouwelijke en morele oriëntaties aan. Deze oriëntaties op basis van coherente mens- en maatschappijbeelden zijn ook belangrijk voor de individuele burger en militair die daarin in vrijheid hun keuze maken en van daaruit bijdragen aan de samenleving.

Het is de verantwoordelijkheid van de overheid om de voorwaarden te garanderen 'waaronder persoonlijke en maatschappelijke vorming ook vanuit coherente religieuze en levensbeschouwelijke waarden verzekerd is'.⁶ Daarom werken binnen de krijgsmacht op verzoek van de overheid geestelijk verzorgers vanuit verschillende religieuze en levensbeschouwelijke tradities om passende geestelijke zorg te kunnen bieden juist op het moment dat grote en ingrijpende ethische en levensvragen bij militairen worden opgeroepen.

Een zending vanuit een erkende levensbeschouwelijke of religieuze organisatie vormt de voorwaarde voor aanstelling van geestelijk verzorgers in de krijgsmacht.⁷ Anders gezegd: een geestelijk verzorger wordt aangesteld primair op basis van het levensbeschouwelijk of geestelijk ambt dat hij/zij bekleedt. Dat geestelijk ambt is een voorwaarde om als ambtenaar aan het werk te gaan. Voor het verstaan van de rol van de geestelijke verzorging is dit een soms lastig maar tevens onmisbaar gegeven.

Opzet van het artikel

Dit artikel belicht de rol en de betekenis van geestelijke verzorging bij Defensie. Eerst verken ik het eigene van de geestelijke zorg onder de noemer van de spirituele dimensie van het leven. Vervolgens komt de rol van de geestelijke verzorging aan de orde vanuit drie perspectieven: de persoon, de organisatie en de samenleving.

Ik zoek daarbij naar de eigen bijdragen van de geestelijke verzorging aan goede personeelszorg, aan de leefbaarheid van een organisatie en aan de oriëntatie op de fundamentele waarden binnen de krijgsmacht als deel van een vitale democratische samenleving.

- 4 In de literatuur wordt dit ook wel *ultieme zingeving* genoemd. Zie ook Taco Bos, 'Advisering in levensbeschouwing, zingeving en spiritualiteit', in: Jaap Doolaard (red), *Nieuw Handboek geestelijke verzorging*, Kampen, Uitgeverij Kok, 2006, 309.
- 5 Het beginsel van de neutraliteit van de staat ten aanzien van godsdienst en levensbeschouwing houdt vanouds in dat de overheid niet inhoudelijk partij mag kiezen voor de ene of andere godsdienst. Zie hiervoor Sophie van Bijsterveld, *Overheid godsdienst. Herijking van een onderlinge relatie*, Wolf Legal Publishers, Nijmegen, 2008, 3.
- 6 Sophie van Bijsterveld, 'Scheiding van kerk en staat: een klassieke norm in een moderne tijd', in: W.B.H.J. v.d. Donk (red), e.a. *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 242.
- 7 In andere sectoren is de noodzaak van een ambtelijke zending voorwerp van discussie. Mijn eigen positie hierin is dat een ambtelijke zending voor geestelijk verzorgers (in de krijgsmacht) noodzakelijk en gewenst is. Met een ambtelijke zending is ten eerste geborgd dat geestelijke zorg geen leeg begrip blijft. Ten tweede is daarmee de vrijplaats die de geestelijke zorg biedt sterker verankerd. Ambt, professie en persoon van de geestelijk verzorger kunnen daarbij niet los van elkaar worden gezien.

Eigenheid van de geestelijke zorg

Zin en samenhang

Zeker in tijden van bezuinigingen en schaarste aan middelen is spreken over het domein van de ene of de andere discipline een hachelijke zaak. Maar al te vaak onttaardt de beschrijving van een domein in een afbakening van een terrein waarop de betreffende discipline het alleenrecht heeft. Dit gaat vervolgens meestal gepaard met een neiging het exclusieve eigen domein te maximaliseren om daarmee de meeste middelen te bemachtigen.

Voor de geestelijke verzorging is dit weinig vruchtbaar. Geestelijke verzorging is niet gericht op een bepaald deel van het leven, dat van de rest afgebakend zou zijn, maar eerder op de zin en samenhang ervan. Daarin ligt de eigen inbreng van de geestelijke verzorging in de zorg voor militairen.

Levensvragen

Op vele manieren wordt dit eigene van de geestelijke zorg omschreven. Daarbij spelen begrippen als zingeving, spiritualiteit en transcendentie doorgaans een belangrijke rol. Deze verschillende maar wel met elkaar samenhangende begrippen duiden alle op een werkelijkheid die zich niet in één definitie laat vangen. Het gaat in de geestelijke zorg om het leven zelf. De volgende vragen zijn hierbij aan de orde.

Hoe zie en (be)leef ik mijn of het leven? Wat is het goede leven? Wat is mijn relatie met de ander? Hoe is mijn verhouding tot de mij omringende wereld? Waar ligt mijn oorsprong en waar mijn bestemming? Welke koers vaar ik en wat zijn de klippen die ik wil omzeilen? Waar zijn bronnen van kracht en hoop? Waar is troost en houvast? Wat is de betekenis en de zin van mijn leven?

Op al dit soort levensvragen is geestelijke zorg gericht. Deze vragen doen zich voor in het leven van alledag en op alle terreinen van dat leven. Daarom spreek ik liever niet van een domein in de zin van een afgebakend terrein van het leven, maar liever over het eigene

van de geestelijke zorg dat ik aanduid als aandacht voor de spirituele dimensie door heel het leven heen. Ik kies daarmee voor het begrip spiritualiteit als aanduiding van het eigene van geestelijke zorg.

Spiritualiteit

Het begrip 'spiritualiteit' is afgeleid van het Latijnse *spiritus*. Het woord 'geest' zoals dat voorkomt in 'geestelijke verzorging' is daarvan de vertaling. Het begrip 'spiritualiteit' vormt daarom het vertrekpunt. Spiritualiteit is eigen aan en gegeven met het mens-zijn; een mens is een geestelijk wezen. Deze uitspraak is niet zozeer religieus als wel antropologisch.

In aansluiting op internationaal onderzoek, versta ik onder spiritualiteit: het oermenselijke proces van kijken naar, ervaren en waarderen van, en vormgeven aan het leven, waarbij een mens zichzelf en zijn ervaringen tracht te plaatsen in relatie tot wat hemzelf overstijgt (God, het leven zelf, de mensen met wie en de wereld waarin hij leeft) en zodoende de zin ervan ontdekt.⁸

Net als van zingeving kan van spiritualiteit worden gezegd dat het als algemene noemer een leeg begrip is. Het is er pas wanneer mensen het (be)leven, er vorm en inhoud aan geven. En dat gaat niet buiten hun geloof of levensovertuiging om. Vanuit een cultureel bepaalde traditie van geloof of levensovertuiging wordt spiritualiteit gevuld en gekleurd.⁹ Spiritualiteit wordt ook wel omschreven als de zoektocht naar het 'heilige'¹⁰. Het heilige is daarin een aanduiding van wat het hart vormt van vrijwel alle levensbeschouwelijke en religieuze tradities.¹¹

Hoewel in Nederland de betrokkenheid bij kerken en andere religieuze en levensbeschou-

8 Vergelijk John Swinton, *Spirituality and mental health care: rediscovering a forgotten dimension*, London, Jessica Kingsley Publishers, 2001, 23: 'This broader understanding views spirituality as a common human experience that forms an integral part of every person's striving to make sense of the world and their life within it.'

9 Zie ook: G. Heitink, *Pastorale zorg. Theorie, differentiatie, praktijk*, Kampen, Kok, 1998, 214.

10 K.I. Pargament, *Spiritually integrated psychotherapy. Understanding and addressing the sacred*, New York/London, The Guilford Press, 2007, 32.

11 Zie ook: Rudolf Otto, *Das Heilige*, Breslau, Trewendt & Garnier, 1917.

FOTO AVDD

Voetpatrouille in Tarin Kowt. Militairen kunnen ingrijpende ervaringen opdoen tijdens een uitzending en baat hebben bij professionele geestelijke zorg, in aanvulling op hun eigen sociale netwerk

welijke instituties afneemt, lijkt dit niet te betekenen dat Nederlanders minder religieus of spiritueel worden.¹²

Levensverhaal en nabijheid

Vanuit verschillende tradities geven geestelijk verzorgers ambtelijke en professionele aandacht en zorg aan de spirituele dimensie van het leven, zoals die in de ervaringen van militairen

en hun levensverhaal¹³ oplicht. Het levensverhaal is het verhaal dat een mens van zijn leven schrijft en waarin hij voortdurend bezig is ervaringen, feiten, waarden, emoties, kennis, situaties, gebeurtenissen en dergelijke te plaatsen in het beeld dat hij heeft van zichzelf en van de wereld om hem heen. Zo schrijft ieder mens zijn eigen levensverhaal.

In dat proces begeleiden geestelijk verzorgers de militair. Geestelijk verzorgers doen dat niet op basis van een overeenkomst of contract maar op basis van contact, relatie en vertrouwen. Geestelijk verzorgers zijn er, delen in het leven van de militair en zien en verstaan mede diens levensverhaal in relatie tot andere levensverhalen en tot de verhalen van de grote levensbeschouwelijke en religieuze tradities.

Dit wordt ook wel 'nuldelijns werken' genoemd. Nabijheid of aandachtige en betrokken aanwezigheid staat daarin centraal.¹⁴ Dit vindt

12 Joep de Hart, *Zwevende gelovigen. Oude religie en nieuwe spiritualiteit*, Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker 2011, 28.

13 Dit is een zogeheten narratieve benadering: 'Leven is interpreteren, zin toekennen aan situaties en gebeurtenissen. Het wezen van het leven is het schrijven van het Levensverhaal. (...) De mens is een "in kaart brengend" wezen, steeds bezig ervaringen, feiten, waarden, emoties, kennis, situaties, gebeurtenissen en dergelijke te plaatsen in het beeld dat hij/zij heeft van zichzelf en van de wereld om hem heen. Zo schrijft hij/zij zijn/haar verhaal'. R.R. Ganzevoort, *Levensverhalen. Een verkenning in hermeneutisch crisispastoraat*, Den Haag, J.N. Voorhoeve, 1989, 88.

14 Andries Baart, *Een theorie van de presentie*, Den Haag, Lemma, 2001. Zie ook: G.L. Born, 'Geestelijke verzorging: dichtbij, adequaat en doelmatig', in: *Militaire Spectator* 167 (1998) (12) 618: 'Geestelijke verzorging is er gewoon, dichtbij – niet in de tweede of derde lijn, maar geestelijke verzorging is om zo te zeggen: nuldelijns'.

plaats in persoonlijke ontmoetingen, in de begeleiding van groepen, in professionele advisering en in rituelen en vieringen.

Samenwerking

Aandacht en zorg voor de spirituele dimensie van het leven is niet exclusief voorbehouden aan geestelijk verzorgers. In normale situaties voorzien militairen zelf of met hulp van hun sociale netwerk in deze geestelijke zorg. In extreme situaties of tijdens crises wordt dat echter moeilijk en ontstaat er behoefte aan professionele geestelijke zorg.¹⁵ Een geestelijk verzorger neemt daarin de zelfzorg van militairen en de onderlinge zorg in het sociale netwerk niet over, maar ondersteunt en versterkt deze door middel van de eigen expertise.

Ook in andere vormen van zorg voor de militair speelt de spirituele dimensie een rol. Daarom stelt de geestelijk verzorger zich niet op tegenover of als een soort concurrent van de commandant, de arts, de maatschappelijk werker of de psycholoog, maar als een collega die verbinding zoekt. Juist in haar aandacht voor zin en samenhang veronderstelt geeste-

lijke verzorging multidisciplinaire samenwerking in de zorg voor de militair.

Geen concurrent

Bij geestelijke verzorging gaat het dus om zorg en aandacht voor de spirituele dimensie van het leven als geheel zoals mensen het beleven, zoals dat zich steeds weer onttrekt aan de beperkingen van een definitie en zoals dat steeds weer verrast en verbijstert. Het gaat om aandacht voor de spirituele dimensie van het concreet door mensen geleefde leven en het levensverhaal dat ze schrijven. Dat begint waar de geestelijk verzorger als deelgenoot en lotgenoot dichtbij de militair is.

Geestelijke verzorging is geen concurrent van andere zorg- en hulpverleningsdisciplines, maar biedt een eigen bijdrage aan het welbevinden van militairen.¹⁶ Daarin zoekt en veronderstelt ze interdisciplinaire samenwerking.

Drie niveaus van geestelijke verzorging

Geestelijke verzorging richt zich op de spirituele dimensie van het leven en heeft aandacht voor mensen die hun eigen levensverhaal (her)schrijven naar aanleiding van hun ervaringen tegen de achtergrond van en in samenhang met andere, grotere verhalen. In dit deel gaan we op zoek naar de waarde en betekenis van geestelijke verzorging bij Defensie. We doen dat vanuit drie perspectieven, namelijk het microniveau van de individuele militair, het mesoniveau van de organisatie van de krijgsmacht en het macroniveau van de samenleving.

I De militair

Door het bieden van geestelijke zorg dragen de diensten Geestelijke Verzorging bij 'aan het (geestelijk) welbevinden van militairen, overig

FOTO: BLINDERMAN, COLLECTIE NIMH

UNIFIL-veteranen tijdens nationale dodenherdenking (2004).
Ook bij rituelen en vieringen zijn geestelijk verzorgers aanwezig

- 15 Zie ook: Meerten B. ter Borg, *Waarom geestelijke verzorging? Zingeving en geestelijke verzorging in de moderne maatschappij*, Nijmegen, Katholiek Studiecentrum voor Geestelijke Volksgezondheid, 2000, 60 e.v.
- 16 Zie ook: R.R. Ganzevoort, 'Trauma en geestelijke verzorging. Eigen deskundigheid op het existentiële en spirituele domein', in: *Cogiscope* 11(3) 2-5.

Veteranen van de vier operationele commando's ontvangen het Veteraneninsigne (2005). Geestelijke verzorging heeft aandacht voor de spirituele dimensie en draagt zo bij aan een menswaardig leefklimaat binnen de krijgsmacht

defensiepersoneel, veteranen en het thuisfront'.¹⁷ In deze missie van de diensten Geestelijke Verzorging horen we de echo van opvattingen binnen de *World Health Organization* waarin de spirituele dimensie één van de pijlers van gezondheid en welbevinden is.¹⁸ Deze opvattingen worden gestaafd door diverse wetenschappelijke onderzoeken.¹⁹ Zorg en aandacht voor de spirituele dimensie van het leven blijkt een van de belangrijke factoren te zijn die bijdragen aan een gezond (geestelijk) leven en aan het welbevinden, de veerkracht en de weerbaarheid van mensen.

De militaire mens is hiervan niet uitgezonderd. Zo wordt spiritualiteit in het Amerikaanse leger beschouwd als een van de pijlers van welbevinden. Militairen worden door hun werk in de krijgsmacht in een positie gebracht waarin ze ingrijpende ervaringen opdoen. Ze opereren op het grensvlak van dood en leven, van goed en kwaad, van zinvol en zinloos, van schuld en onschuld, van verantwoordelijkheid en onverschilligheid, van recht en onrecht. Hoe vindt de militair in dit alles de betekenis, zin en samenhang van zijn (of het) leven?

Juist deze spirituele vragen vormen de focus van de geestelijke zorg. Daarin is ze complementair aan bijvoorbeeld de medische, psychologische en sociaal-maatschappelijke zorg. Goede zorg komt ten goede aan de hele mens. Geestelijke zorg kan daarin – net als andere vormen van hulpverlening en zorg – niet worden gemist. Dit blijkt onder meer uit studies naar de effec-

17 Mission Statement van de diensten Geestelijke Verzorging, in: www.defensie.nl.

18 Zie bijvoorbeeld de definitie van palliatieve zorg, geciteerd via www.who.int: 'Palliative care is an approach that improves the quality of life of patients and their families facing the problem associated with life-threatening illness, through the prevention and relief of suffering by means of early identification and impeccable assessment and treatment of pain and other problems, physical, psychosocial and spiritual'.

19 Zie voor een overzicht: Harald G. Koenig, *Medicine, religion and health. Where science and spirituality meet*, West Conshohocken, Templeton Foundation Press, 2008.

ten van inzet in het kader van vredes- en gevechtsoperaties op militairen en veteranen.²⁰

Met name bij het verschijnsel 'schuld' en de beleving daarvan zijn belangrijke ethische, existentiële, levensbeschouwelijke en religieuze vragen aan de orde, die in zorg en aandacht voor de spirituele dimensie van het leven op een eigen wijze worden geadresseerd. Het gaat daarbij om een deskundige en respectvolle begeleiding in het proces van zingeving.

Met het faciliteren van geestelijke zorg komt de krijgsmacht tegemoet aan haar morele plicht tot het bieden van goede personeelszorg. Deze plicht is een dure plicht, omdat de krijgsmacht haar personeel uitzendt naar crisisgebieden en daarmee brengt in situaties die schadelijk kunnen zijn voor het eigen personeel in fysiek, mentaal, sociaal of geestelijk opzicht.

Door aandachtig en betrokken deel uit te maken van de leefwereld van de militair, met de militair in gesprek te zijn en in de organisatorische context ingebed te zijn is het voor een geestelijk verzorger mogelijk een belangrijke bijdrage te leveren aan het persoonlijk welbevinden, de veerkracht en de weerbaarheid van militairen.

Kortom: de spirituele dimensie is mede bepalend voor de gezondheid en het welbevinden van een militair. In goede zorg voor militairen kan passende geestelijke zorg dan ook niet worden gemist.

II De krijgsmacht

De krijgsmacht is een bijzondere organisatie met een bijzonder effect op de mensen die er deel van uitmaken. Enkele van die effecten proberen we op het spoor te komen met behulp van het aan Goffman ontleende begrip *total institution*. Vervolgens staan we stil bij de aard van de krijgsmacht als geweldsorganisatie en enkele effecten daarvan.

Totale institutie

Ik stel eerst het militaire samenleven door de bril van de Canadese socioloog Erving Goffman aan de orde. Goffman spreekt van 'totale in-

stituties'.²¹ Het gaat hierbij onder meer om instellingen met respectabele taken en doelstellingen als zorgverlening, bescherming van de samenleving, veiligheid, onderwijs, bezinning, enzovoort. Daaronder vallen bijvoorbeeld ziekenhuizen, kostscholen, schepen en ook kazernes.

Kenmerkend voor deze totale instituties is een zekere mate van isolement van de rest van de samenleving. Hekken, veiligheidszones, muren, gesloten deuren en vormen van toezicht en bewaking benadrukken dit isolement. Een totale institutie is een wereld op zich. 'Stap in de wereld die Marine heet' was een wervings-slogan van de Koninklijke Marine. Kennelijk is die wereld een andere, een bijzondere wereld.

Kenmerkend voor deze totale instituties
is een zekere mate van isolement
van de rest van de samenleving

Binnen die in zekere zin geïsoleerde wereld is het vervagen van de grenzen tussen werk, spel en rust een ander kenmerk. In de moderne samenleving vinden deze activiteiten plaats binnen verschillende, van elkaar onderscheiden sferen. Een totale institutie kent slechts één, vrijwel ongedeelde levenssfeer. In de krijgsmacht wordt dit bijvoorbeeld duidelijk tijdens uitzendingen. Op dezelfde *compound* moet worden gewerkt, gerust en gesport door de-

20 Nancy Sherman, *The untold war. Inside the hearts, minds, and souls of our soldiers*, New York/London, W.W.Norton & Company, 2010, en: Natasja Rietveld, *De gewetensvolle veteraan. Schuld en schaamtebeleving bij veteranen van vredesmissies*, Oosterwijk, Boxpress, 2009.

21 Erving Goffman, *Asylums. Essays on the social situation of mental patients and other inmates*, New York, Anchor Books, 1961. Het begrip *total institution* gebruikt Goffman niet als morele categorie of als karakterisering van de hele krijgsmacht. Wel noemt hij expliciet kazernes en schepen. Goffman deed zijn onderzoek in Noord-Amerika, meer dan vijftig jaar geleden. De wereld en ook de militaire gemeenschap zijn veranderd. Dit doet echter niets af aan de effecten op de bewoners van de door hem beschreven totale instituties. In de huidige krijgsmacht neemt de militaire organisatie soms vormen aan waarin een aantal van de door Goffman genoemde kenmerken te herkennen zijn, zoals tijdens opleidingen, oefeningen en vooral tijdens vaarperiodes en uitzendingen. We raken daarmee aan de kerntaken van de krijgsmacht. Het concept 'totale institutie' helpt om zicht te krijgen op enkele effecten van het werken in de krijgsmacht op militairen.

zelfde mensen. Als een kaderlid aanschuift aan de bar en aan een militair de simpele vraag stelt 'Hoe gaat het met je?', dan is dat een vraag waaruit vriendschappelijke belangstelling spreekt. Maar het kan evengoed een functionele vraag zijn die beoogt een inschatting van de inzetbaarheid van de militair te maken, ondanks het feit dat beiden zich ontspannen in de bar. En waarschijnlijk is het beide tegelijk.

Het leven binnen deze ene levenssfeer kenmerkt zich verder door een zeer hoge graad van organisatie volgens een strak, rationeel plan. Daaronder vallen allerlei veiligheidsprocedures, codes van gehoorzaamheid tot en met tenuevoorschriften. Alles is geregeld volgens vaste patronen. Daarbij is sprake van duidelijke verschillen in bevoegdheden en verantwoordelijkheden. Het overschrijden daarvan is niet toegestaan.

Menselijke vrijheid en autonomie onder druk

Welke effecten hebben dergelijke instituties met de mensen die erin leven of werken? Goffman heeft geconstateerd dat verblijf in deze totale instituties onder meer leidt tot druk²² op de menselijke vrijheid en autonomie, en daarmee op de menselijke waardigheid.²³ Menselijke vrijheid en autonomie vormen fundamentele pijlers van de moderne, westerse samenleving. De neerslag daarvan zien we bijvoorbeeld in de universele verklaring van de rechten van de mens. Als in delen van die samenleving deze pijlers onder druk staan, worden aangetast of bedreigd, zal deze samenleving zich daartegen dienen te wapenen.

Juist wanneer de krijgsmacht de gestalte aanneemt van een totale institutie kan geestelijke verzorging een belangrijke bijdrage leveren aan een goede personeelszorg. Want met de

thema's vrijheid, autonomie en menselijke waardigheid bevinden we ons ook op levensbeschouwelijk en moreel terrein, en daarmee in de sfeer van de spirituele dimensie. Geestelijk verzorgers beschikken over de competenties om hierin te begeleiden, te signaleren en te adviseren.

Geestelijk verzorgers maken deel uit van de militaire gemeenschap. Ze staan dicht bij de ervaringswereld van de militair en kennen de druk van binnenuit omdat ze ook zelf deel uitmaken van de militaire organisatie en het militaire samenleven. Maar hoewel in de organisatie geïntegreerde geestelijk verzorgers aan dezelfde druk blootstaan als hun gesprekspartners, ontlenen ze hun eigen fundamentele oriëntatie niet aan die organisatie of de actuele omstandigheden, maar aan een breder levensbeschouwelijk of religieus kader. Ze zijn daarin getraind en daarvoor toegerust, zowel vanuit hun ambt en zending als vanuit hun wetenschappelijke opleiding.

Geestelijke verzorging kan daarom een geheel eigen bijdrage bieden aan het behoud van de ruimte voor de menselijke vrijheid en autonomie en daarmee aan de menselijke waardigheid binnen de krijgsmacht. Het gaat dan onder meer om het leefklimaat binnen de organisatie, de wijze van communiceren, en een respectvolle omgang met elkaar. Deze bijdrage komt niet alleen tot uiting in directe aandacht en zorg voor de mensen, maar evenzeer in signalering en advisering van leidinggevend en beleidsmakers binnen de krijgsmacht.²⁴

Geweldsorganisatie

Een tweede bijzonderheid deelt de krijgsmacht met politie, namelijk het gelegitimeerd gebruik van gewapend geweld. De filosoof Hans Achterhuis schreef een lijvig boek over geweld. Geweld komt op allerlei manieren voor als een onontkoombaar aspect van de menselijke samenleving, betoogt hij. Hij omschrijft geweld als het min of meer met opzet toebrengen of dreigen toe te brengen van *schade* aan mensen of voorwerpen (*cursief CS*).²⁵ Een totaal geweldloze samenleving is volgens Achterhuis een utopie. Geweld zal dan ook ge-

22 Heel pregnant formuleert Goffman dit als *mortification of the self*. 'The processes by which a person's self is mortified are fairly standard in total institutions'. Erving Goffman, a.w. 14 (*cursief CS*).

23 Met het begrip 'menselijke waardigheid' doel ik op de intrinsieke waarde van de mens als vrij, zelfstandig en waardevol wezen.

24 Vergelijk hiervoor ook de Beroepsstandaard van de VGVZ, de beroepsvereniging van geestelijke verzorgers in zorginstellingen, waarin advisering expliciet is opgenomen.

25 Hans Achterhuis, *Met alle geweld. Een filosofische zoektocht*, Rotterdam, Lemniscaat 2008, 78.

accepteerd, en vervolgens beperkt en ingedamd moeten worden. Dat geldt ook voor het legitieme geweld van politie en de krijgsmacht; de organisaties waarmee de overheid haar geweldsmonopolie uitoefent. Zo nodig zet de overheid de krijgsmacht in voor dreiging met of uitoefening van geweld als uiterste middel ter bescherming van haar burgers, haar belangen en van de (internationale) rechtsorde.²⁶

Het paradoxale hieraan is dat vormen van geweld vaak kenmerkend zijn voor bedreigende, onveilige situaties en van allerlei vormen van onrecht. Geweld wordt dan door de overheid ingezet om ander geweld tegen te gaan.

Geweld heeft grote gevolgen voor hen die het ondergaan, maar eveneens voor hen die het uitoefenen of er getuige van zijn. Geweld is – om zo te zeggen – besmettelijk en het tast de mensen aan die ermee te maken krijgen.²⁷ Uitoefening van geweld roept dan ook indringende ethische en levensvragen op, niet alleen op individueel niveau, maar evenzeer op het niveau van de organisatie. Het is van belang dat deze vragen ook in hun spirituele dimensie worden onderkend. Aandacht voor deze spirituele dimensie kan in concrete situaties bijdragen aan moreel verantwoord(elijk) handelen.

Voor de geestelijke verzorging zijn daarbij verschillende perspectieven van belang: het perspectief van het slachtoffer dat het geweld ondergaat, dat van de rechtvaardiging van geweld waarmee de overheid of de krijgsmacht besluit tot gebruik van geweld, en dat van diegene die dit geweld daadwerkelijk moet uitoefenen. Bij dat laatste krijgen vooral de persoonlijke, ethische en existentiële gevolgen voor de betrokken militairen aandacht.

Kortom, het eigene van geestelijke verzorging in de krijgsmacht komt op het niveau van de organisatie tot uiting in haar bijdrage aan een leefklimaat in krijgsmacht waarin recht gedaan wordt aan de mens als vrij en zelfstandig wezen en aan een klimaat waarin de effecten van geweld op militairen onder verschillende perspectieven aan de orde komen. Dit kan bijdragen

FOTO ANP

Volgens filosoof Hans Achterhuis is een totaal geweldloze samenleving een utopie. Paradoxaal is dat geweld door de overheid wordt ingezet om ander geweld tegen te gaan...

aan de kwaliteit van moreel verantwoorde besluitvormings- en verantwoordingsprocessen.

III De samenleving

Het derde perspectief van geestelijke zorg is de democratische samenleving. De krijgsmacht maakt deel uit van deze samenleving en is er dienstbaar aan, zowel nationaal als internationaal. Het is daarom van belang dat de krijgsmacht en samenleving niet van elkaar vervreemden. Geestelijk verzorgers zijn vanuit levensbeschouwelijke of religieuze instituties gezonden om binnen de krijgsmacht werkzaam te zijn. Juist vanwege die dubbele binding kunnen zij een belangrijke bijdrage leveren aan het contact tussen krijgsmacht en de samenleving.

Met enige regelmaat worden geestelijk verzorgers door allerlei maatschappelijke organisaties uitgenodigd om van de krijgsmacht en hun werk daarin te komen vertellen. Daarnaast brengen zij allerlei maatschappelijke vragen mee terug die onder meer in lessen en vormingswerk binnen de krijgsmacht worden gethematiseerd.

Zo wordt bijvoorbeeld de vraag naar het wezen en de uitwerking van geweld meermalen gesteld.

²⁶ Zie ook: artikel 97 van de Grondwet.

²⁷ Hans Achterhuis, *Met alle geweld. Een filosofische zoektocht*, Rotterdam, Lemniscaat 2008, 714.

Binnen de krijgsmacht vormen niet zozeer het geweld zelf alswel de legitimiteit en proportionaliteit ervan onderwerp van gesprek; geweld als middel wordt haast als vanzelfsprekend geaccepteerd.

Religie in het publieke domein

Over de rol en functie van religie in het publieke domein wordt de laatste jaren opnieuw hartstochtelijk gedebatteerd.²⁸ Het is een gegeven dat religie en levensbeschouwing deel uitmaken van het leven van burgers. Door middel van publiek debat geven burgers vorm aan de moderne, democratische samenleving. Daarmee brengen ze de aan hun religie of levensbeschouwing ontleende aspiraties, visies, idealen, en aspiraties omtrent die samenleving in.

Op deze wijze is religie een voortdurend aanwezig factor in het publieke domein.²⁹ De vooronderstelling hierbij is dat burgers elkaar dienen te bejegenen als redelijke personen die in staat zijn zichzelf voor hun visies en daden te verantwoorden en de verantwoordingen van anderen te beoordelen.³⁰

Het is voor een vitale democratie onontbeerlijk dat er een voortdurend en open debat is over de wijze waarop die samenleving is en wordt ingericht. Daarbij is behoefte aan burgers met idealen, aan 'draggers van morele tradities en intuïties die in de publieke arena het woord nemen en hun waar(den) aan de man bren-

gen'.³¹ In het maatschappelijke debat worden de fundamentele waarden van de democratische samenleving en de waarden van de verschillende religieuze en levensbeschouwelijke tradities voortdurend op elkaar betrokken, waarbij ze worden aangescherpt aan elkaar, gecorrigeerd en versterkt.

Dit voortdurende proces van herijking van de fundamentele waarden van de democratische samenleving is voor haar vitaliteit onontbeerlijk. Religieuze en levensbeschouwelijke bijdragen aan dit debat zijn daarmee dan ook van fundamentele betekenis.³² Geestelijke verzorging geeft aandacht aan en schept ruimte voor deze spirituele dimensie van de samenleving. Binnen de krijgsmacht werken geestelijk verzorgers uit verschillende tradities. In vieringen en rituelen representeren zij die verschillende levensbeschouwelijke en religieuze tradities en brengen ze de daaraan verbonden waarden in. Daarmee leveren ze een geheel eigen bijdrage aan het voortdurende proces van herijking van de fundamentele waarden van de krijgsmacht als deel van een democratische samenleving. Het belang daarvan kan vanuit maatschappelijk perspectief nauwelijks worden overschat.

Slotbeschouwing

Geestelijke verzorging bij Defensie gaat om aandacht voor de spirituele dimensie van het leven en werken in de krijgsmacht ten behoeve van de individuele militair, de militaire organisatie en de samenleving. In de eerste plaats speelt geestelijke zorg een waardevolle rol met het oog op de militaire mens. Die wordt op last van de overheid, en daarmee namens de gehele samenleving, gebracht in situaties die hem stellen voor allerlei mogelijke risico's en voor ingrijpende ethische en existentiële vragen. Het is de verantwoordelijkheid van de overheid om in goede zorg voor militairen te voorzien. Geestelijke zorg maakt daarvan onlosmakelijk deel uit en draagt door haar aandacht voor de spirituele dimensie bij aan de heiligheid, het welbevinden en de veerkracht van de militair.

In de tweede plaats levert geestelijke zorg een eigen bijdrage in die situaties waar de krijgs-

28 Zie het WRR-rapport, W.B.H.J. v.d. Donk (red.), e.a. *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006 en Sophie van Bijsterveld, *Overheid en godsdienst. Herijking van een onderlinge relatie*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2008.

29 Ik sluit hiermee aan bij de theoloog Erik Borgman, 'De onlosmakelijke verbondenheid van religie en publiek domein; pleidooi voor een 'omgekeerde doorbraak', in: W.B.H.J. v.d. Donk (red.) *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006, 315-336.

30 Zie noot 29, 323.

31 A.A. Boeschoten en A.H.M. van Iersel, 'De noodzaak van godsdienstig pluralisme in een democratische rechtstaat' in A.H.M. van Iersel en J.D.W. Eerbeek (red.), *Handboek Justitiepastoraat. Context, theologie en praktijk van het protestants en rooms-katholiek justitiepastoraat*, Budel, uitgeverij Damon 2009, 486.

32 Ik volg hierin Boeschoten en Van Iersel die zich onder meer baseren op de opvattingen van de Amerikaanse filosoof John Rawls (1921-2002). Zij staan daarin dicht bij Borgman, die zich vooral baseert op de gedachten van de Duitse filosoof Jürgen Habermas (1929).

FOTO AVDD

Uitvaart van een Nederlandse SFOR-militair, Bosnië-Herzegovina. Mede vanwege de risico's die militairen kunnen lopen is goede geestelijke verzorging in de krijgsmacht een noodzaak

macht kenmerken vertoont van een totale organisatie. Vanwege haar aandacht voor de spirituele dimensie draagt ze bij aan een menswaardig leefklimaat binnen de krijgsmacht. De krijgsmacht is een organisatie waarbij het uitoefenen van geweld een belangrijke plaats inneemt. Aandacht voor de verschillende spirituele vragen die dat oproept komt ten goede aan een klimaat van zorgvuldige morele besluitvorming en verantwoording binnen de krijgsmacht.

In de derde plaats draagt geestelijke verzorging met haar aandacht voor de spirituele dimensie bij aan de band tussen krijgsmacht en samenleving. Idealen en waarden, ontleend aan verschillende levensbeschouwelijke en religieuze

tradities worden door een pluriforme geestelijk zorg in de krijgsmacht ingebracht. Dat stimuleert het herijkingsproces, noodzakelijk in een moderne en vitale democratie, binnen de krijgsmacht.

Nu er op Defensie wordt bezuinigd en de krijgsmacht moet inkrimpen, zullen ook de diensten Geestelijke Verzorging daarin hun aandeel moeten leveren. Het is daarbij van belang dat geestelijke zorg in de krijgsmacht gewaarborgd blijft. Want een goede geestelijke verzorging in de krijgsmacht is geen luxe, maar een noodzaak. ■